

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar,
Szociológia Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program

DOKTORI TÉZISEK

Társadalmi traumafeldolgozás
A magyarországi vörösiszap-katasztrófa emlékezete alapján

című PhD értekezés alapján

Szerző:

Luxné Prehoda Anna Beáta

Konzulens:

Dr. habil. Bögre Zsuzsanna
egyetemi docens

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Szociológiai Intézet

Budapest, 2016

Tartalomjegyzék

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés	2
2. A követett módszertan	6
3. A kutatás új eredményei	11
4. Abstract	15
5. A témában végzett publikációs tevékenység	16
Hivatkozott irodalom	17

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés

Disszertációmban a Magyarországon eddig bekövetkezett ökológiai következményekkel járó ipari katasztrófák közül, a legjelentősebb eset társadalmi hatásait vizsgálom. 2010. október 4-én a koradélutáni órákban az Ajkai kistréségben kiszakadt a Magyar Alumínium Zrt. egyik maró hatású üzemi mellékterméket (vörösiszapot) tartalmazó tározókazettája. A káros anyag a tározóhoz közel fekvő három településen okozta a legsúlyosabb károkat (Devecserben, Kolontáron és Somlóvásárhelyen), melyek közül Devecserben végeztem kutatásomat.

Az eset szociológiai szempontú elemzésének fontosságát támasztja alá, hogy a károsult települések lakossági és építészeti szempontból is erőteljesen átalakultak, mely az ott élő egyénekre és a teljes közösségre is több szempontból nagy hatást gyakorolt. Az iszapömlés következtében összesen tízen meghaltak és nagyjából 430-an megsebesültek. 123 személyt kórházba kellett szállítani a vörösiszap okozta égési sérülések miatt. A fent említett lakossági átalakulást nem csak a halálesetek és egészségügyi károk okozták, hanem a katasztrófát követő egy-két éven belül történő költözések nagyon magas aránya is. Ennek fő oka a károsodott lakóházak lebontása, majd az ott élők kényszerű lakóhelyváltása, melynek anyagi hátterét elsősorban az állam biztosította, amelyet segélyszervezeti, egyházi és civil támogatások egészítettek ki.

Devecser szerkezeti átalakulását jellemzi az is, hogy a teljes elöntött városrész elbontásra került, majd füvesített emlékpark létesült a helyén, illetve a város másik felén, egy korábbi szántóterületen felépült egy 87 házból és egy kis kápolnából álló, egységes stílusú (Makovecz házak) lakópark. Azok a közvetlenül károsultak, akik nem a lakóparkba költöztek, állami támogatással választhattak a régi házuk értékében egy használt ingatlant Devecser nem sérült részén, vagy az ország egyéb településén. A katasztrófa okozta egyéni trauma átélésén túl, a közvetlenül és közvetetten károsult lakosságnak a fentiekből következő változásokkal is meg kellett küzdeniük.

Sokféle társadalmi jellegű problémát vet fel az eset, melyek közül dolgozatomban központi kérdéseként arra keresem a választ, hogy *mely társadalmi kapcsolatformák, hogyan járulnak hozzá az egyén traumafeldolgozásához, egy olyan volumenű katasztrófát követően, mint a vörösiszap-ömlés?*

A vizsgált témában való elmélyedés gondolata 2010. október 17-én fogalmazódott meg bennem, amikor önkéntesként találkozhattam a közvetlenül károsult területeken, az elöntött házakban az ott élő emberekkel. Ekkor szembesültem az arra való készséggel – néha kifejezett igénnyel –, hogy az elvesztett anyagiak „listázásán” túl (amelyre az államnak, a biztosítóknak és értékbecslőknek volt szüksége), az őket ért élményekről is beszélhessenek a katasztrófát elszenvedők.

A vizsgálat két időpontban zajlott. Az első élettörténeti interjúk 2010. november 12-27-e között készültek, majd 2013. augusztus 22-27-e között, illetve november 13-án tértem vissza Devecserbe az újabb adatfelvétel céljából, valamint két másik településre (Noszopra és Pulára), olyan károsultakkal beszélgetni, akik elhagyták a várost.

A fent bemutatott katasztrófaesemény szélesebb értelmezési keretbe foglalására kifejezetten alkalmas Ulrich Beck (2003) kockázattársadalom elmélete. Több olyan elméleti javaslat között, amelyek a posztmodern társadalom működésének megértésére tesznek kísérletet, a becki megközelítés a sérülékenységet és általános bizonytalanságot emeli középpontjába. Ezeken keresztül rámutat arra, hogy a posztmodern világban az ember osztályhelyzettől függetlenül ki van téve a természeti, civilizációs és egyéb kockázatoknak, veszélyeknek. (Beck 2013) Az ezek között zajló egyéni életet, személyes identitásalakulást már nem igazán támogatják olyan jellemző keretek, kulturálisan áthagyományozott élettörténeti forgatókönyvek, mint korábban. (Beck 2003:169, 213-214, Pataki 2001:266) Ezért Beck az élettörténetek összehasonlító vizsgálatán keresztül tartja megérthetőnek ezt a társadalmi valóságot. A kockázat-társadalmak bizonytalan világában az egyén folyamatos önértelmezésre kényszerül, amelyet még sürgetőbbé teszik az olyan események, mint a katasztrófák. Ezek által az addigi élet alapjai és az uralkodó normarendszer meginognak, sokszor megszűnnek, (Fritz 1961, Oliver-Smith 1998, Perry 2007) így rendkívüli mértékű változással járnak (pl. anyagi, egészségügyi, emberi veszteségek, költözés, közösségi széthullás). Ebből adódik, hogy kiemelkedően sok beilleszkedési és szereptsztázási feladat hárul a túlélőkre.

A hazai katasztrófa-szociológiai kutatások száma viszonylag alacsony, elsősorban az árvizekkel foglalkoznak, hiszen Magyarországon a katasztrófák e típusa a legjellemzőbb. (lásd pl.

Erdei 1971, Faragó 1999, Rozgonyi et al. szerk. 2000, Ferencz 2012) Ezzel szemben a külföldi, különösen az amerikai szakirodalomban, a katasztrófakutatások egészen az 1950-es évektől kezdve nagy hangsúlyt kapnak.

A katasztrófák pszichés hatásaitól sem tekinthetünk el, azok szociológiai jellegű vizsgálata során sem, hiszen egyéni és közösségi szinten is szembesülnünk kell olyan következményekkel és másodlagos traumákkal, melyek erősen befolyásolják a közösségben a rend helyreállításának folyamatát és az egyéni traumafeldolgozás megindulását. A katasztrófák pszichés hatásaira azért kell kitüntetett módon odafigyelni, mert az ilyen élmények mélyebb pszichés lenyomatot hagynak, mint a hétköznapi, nem megváltozott környezetben átélt tapasztalatok. (Pataki 2001:218-220, Pető-Szekeres 2006:158) Az így keletkező, nem mindennapi élmények gyakran az egész addigi élettörténet „átírására” kényszerítik az egyént, amely folyamatának megfigyelésére megfelelő keretet biztosít az élettörténeti elemzés. Az ilyen történéseket (legyenek akár pozitív, akár negatív jellegű életesemények) Tengelyi László híres elmélete alapján sorseseeményeknek nevezzük, (Tengelyi 1998) mely Pataki Ferenc szerint azonos a pszichológiában használt jelentős életesemény fogalommal. (Pataki 2001:368-369) A vörösiszap-katasztrófa kapcsán kirajzolódik az interjúkból, hogy egy ilyen volumenű tragédia a megkérdezettek visszaemlékezéseiben, jellemzően sorseseeményként jelenik meg.

A pszichológia fogalomkészletéből szükséges az eset elemzéséhez egy már többször említett kifejezést, a *traumát* áttemelni. Traumáról fizikai és pszichés értelemben beszélhetünk. Az utóbbit Heller Ágnes kategorizálása alapján három típusba sorolhatjuk: ezek lehetnek történelmi, strukturális és individuális traumák. Vannak olyan események is, amelyek több típus metszetében helyezkednek el és például egyszerre tekinthető történelmi és individuális trauma okozójának, (Heller 2006:8-11) mint a holokauszt, vagy a vörösiszap-katasztrófa. A traumatapasztalatot többféle módon definiálhatnánk, de a meghatározásnak feltétlenül tartalmaznia kell azt, hogy az egyénnel vagy csoporttal szemben, a létezését fenyegető erő áll, mely érthetetlen a számára, s tehetetlen vele szemben. (Heller 2006:13) Ha valaki traumatizálódik, arra jellemző lesz – és elbeszélésében is kirajzolódik –, hogy a trauma hatására az emlékképek ellenállnak annak, hogy a személy feldolgozza azokat, és beépítse őket narratív

élettörténetébe. (Pintér 2014:41) A trauma természetéhez hozzátartozik, hogy a személyes narratív identitás koherenciáját támadja meg, mivel az egyén értelemadó tevékenységének ellenáll. (Pintér 2014:28-29) Ha az értelemadás mégis sikeresen megtörténik, akkor tud beépülni az esemény az élettörténet egészébe, ezzel azonban megváltoztatva az egyén identitását. Tehát a trauma egyszerre identitásromboló és identitásépítő hatással is bír, amely még a feldolgozást megtörténtével is traumatizált identitást hoz létre. (Pintér 2014:141-142)

Dolgozatomban a fenti folyamatot követem figyelemmel, amelyre minden esetben hatással vannak az egyént magukba foglaló közösségek (pl. család, lakóhelyi közösség, munkahely, szabadidős csoport, egyházi közösség). Kai T. Erikson is azt hangsúlyozza, hogy amennyiben az egyéni és a kollektív trauma egymással párhuzamosan jelentkezik – mint ahogy Devecserben is tapasztalható, mivel a teljes helyi közösséget érintette a katasztrófa és annak hatásai – a traumafeldolgozásnak sem csak egyéni, hanem közösségi szinten is meg kell történnie ahhoz, hogy a rend újból helyreálljon. (Erikson 1976)

Az egyént körülvevő közösségek közül a család és a lakóhelyi közösség, a szomszédság különösen is nagy hangsúlyt kapnak a szövegekben, így azokkal külön fejezetekben foglalkozom az elméleti és az elemző részekben is. A lakóhelyi közösség azért is válik különösen fontossá, mivel a költözés során a szerkezete részben vagy teljesen átalakul. Emiatt az otthon fogalmát úgy alkalmazom dolgozatomban, mint azt a helyet, amely magába foglal egy birtokolt teret, vagyis a lakóházat és a hozzá tartozó kertet, illetve az azokon belül birtokolt tárgyakat és fontos részét képezik a szomszédsági kapcsolatok is.

Annak ellenére, hogy a vizsgálatom elsődleges anyagát egyéni elbeszélések biztosítják, a tragédiára való visszaemlékezés nem csupán egyéni feladat. Természetesen az önéletrajzi emlékezet szintjén is megjelennek az átélt események, (Conway-Pleydell-Pearce 2000, Pataki 2001:267, Rubin 1986:7) amelyek jelentősége és megjelenési formája a két interjú időszakban készült szövegek összehasonlításával megfigyelhető. E mellett viszont fontos azt is figyelembe venni, hogy az esemény reprezentációja társadalmi szinten, Jan Assmann fogalmával élve, a kommunikatív emlékezet síkján is meg fog jelenni. (Assmann 1999) A társadalmi

kommunikáció során kapcsolódik be egy-egy esemény története a kollektív emlékezetbe (melynek egyik részét képezi a kommunikatív emlékezet), amelynek bekövetkezéséhez az eset elbeszélésének, megjelenítésének – akár egy ilyen dolgozat alakjában is – minden formája hozzájárul. A traumatikus események esetében nehezíti azok kollektív emlékezetbe bekapcsolódását, hogy meghaladják az addig ismert fogalmi kereteket, így gyakran „elbeszélhetetlenek” maradnak. (Bar-On 1999)

Vizsgálatomon keresztül összességében nem csak az egyes egyén visszaemlékezéseit, tapasztalatait szeretném bemutatni dolgozatomban azzal, hogy a katasztrófa közvetlen károsultjaival beszélgettem. Sokkal inkább azokat a folyamatokat kívánom feltárni, amelyek az érintett közösségre, az őket befogadó „mikrovilágra” általában jellemzőek voltak a katasztrófát követő években. Rá szeretnék mutatni arra, hogy milyen feldolgozási „stratégiák” jelennek meg rövidebb és hosszabb távon a szövegekben, s ezek milyen módon ágyazódnak be, hogyan függnek, mennyire befolyásoltak az egyént magába foglaló közösségek sajátosságaitól.

2. A követett módszertan

Elemzésem alapjául a két időpontban végzett élettörténeti interjúk kutatásom szolgált. Az élettörténeti, vagy biográfiai módszer a kvalitatív kutatási eljárások csoportjába tartozik, melyek megjelenését a szociológiában egészen Max Weber munkásságáig visszavezethetjük. Ha Weber egyik fő művére, az 1905-ben írt *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című kötetre gondolunk, (Weber 1995) annak megírásához a szerző már „kvalitatív kutatást” végzett: történeti dokumentumok, egyházi iratok és egyéb írásos források értelmezése alapján született meg a mű. Szintén Weber nevéhez kapcsolja a kvalitatív eljárások megszületését, az általa művelt *megértő szociológia* megjelenése. (Weber 1987) E szemléletmód alkalmazója a látható viselkedés megfigyelésén túl, a cselekvők motivációinak megértésére törekszik.

Az élettörténeti módszer megjelenésének és elterjedésének kezdőpontját az 1920-1930-as évekre tehetjük. Az Amerikában kutató szerzőpáros, William Isaac Thomas és Florian Znaniecki híres művükkel, *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című,

terjedelmes alkotással megalapozták a személyes visszaemlékezéseken keresztül történő szociológiai kutatási eljárást. (Thomas-Znaniacki 2002) E vizsgálati módszert más tudományterületek művelői is alkalmazzák, például történettudományi vizsgálatokban, így a különböző diszciplínák módszertani eszköztárai hatással vannak egymásra.

A biográfiai vizsgálatok hazai elterjedésében nagy szerepet játszott az 1978-as ISA konferencia, amelyen Daniel Bertaux vezetésével megalakult egy kutatócsoport „Biography and Society” néven, amely saját folyóiratot is kiadott. A csoport tagjaiként Hankiss Ágnes és Kárpáti Zoltán a magyar kutatási színtérre is beemelték az irányzatot. (Bertaux szerk. 1981)

E módszertan szerepét a társadalomtudományokban az úgynevezett *interpretatív fordulat* tette hangsúlyosabbá, amely szintén az 1970-es években következett be. Ennek lényege, hogy a vizsgálatok fókuszba kerültek a korábbi pozitívista nézőpont megváltoztatva, a szövegek értelmezésére került át. A változás lényege, hogy innentől kezdve úgy tekintünk az egyéni szövegekre (pl. naplók, önéletrajzok, interjúk, levelek), mint a reprezentációk foglalatára. Ezáltal „társadalmi szövegeknek” tekinthetjük őket – vagyis az egyéni narratívából a társadalom működése ismerhető meg általuk. (Denzin 1989:9-10, Berger-Quinney 2005) Ha definiálni szeretnénk az interpretatív biográfiai módszer jelentését, az egy olyan anyaggyűjtési és tanulmányozási folyamatot jelent, amely során személyes dokumentumokat választunk ki, melyek az élet fordulópontjairól számolnak be. Ezeknek két nagyobb típusát különíthetjük el: az egyik az *autobiográfia*, amely esetén a személy maga jegyzi le az élettörténetét. Ide tartozik a *life story* és a *life history*. A másik a *biográfia*, amikor egy másik személy, a megfigyelő írja le az élettörténetet. (Bertaux 1981b:7-9) A *life story* az *elbeszélt élettörténetet*, a *life history* a *megélt élettörténetet* jelenti, mely fogalmi tisztázást sokan megtették már. (ld. például Atkinson 1998:4, 7-9, Pászka 2007:166-178, Rosenthal 2013:228, 244) Tehát, például egy élettörténeti interjút, az első típust bemutató egységként kezelhetjük. Ebből adódóan, úgy fogalmazhatunk, hogy egy ilyen anyagot az éppen aktuális *identitás* foglalatának tekinthetjük, melyet az egyén konstruál meg. Ezért az élettörténet, ahogy az identitás is, idővel és szituációtól függően, változik. Emiatt az élettörténeti interjúk elemzése során több vizsgálati területet nem lehet egymástól

elválasztani. Így fontos szerepet játszik a történelmi nézőpont, illetve az identitás és az emlékezet működésének kutatása.

A fent bemutatott módszertani szemlélettel készített, élettörténelmi interjúk elemzése során az interjúalanyok szubjektív valóságának és önfelfogásának megismerését tartottam céloknak. (Atkinson 1998:5, Niedermüller 1988:377) E szövegek nem történelmi hitelességük által válnak szociológiai szempontból alkalmas kutatási „alapanyagokká”, hanem belső konzisztenciájuk megismerésének köszönhetően, amelynek feltárása a kutató feladata. (Atkinson 1998:60) Az élettörténelmi interpretáció során alapvető célom azt megérteni, hogy az egyén hogy ad értelmet saját életének, és ezt miként foglalja szövegbe. (Denzin 1989:9)

Amikor egy adott csoport sajátosságait szeretnénk feltárni biográfiai módszerrel, a minta homogenitására kell törekednünk. Ennek oka, hogy itt nem egész társadalmat reprezentáló eredményeket szeretnénk nyerni, hanem egy kisebb, valamilyen szempontból közös vonásokkal rendelkező csoport „mikrovilágának” minél mélyebb megértése a cél. Ezért az interjúkészítés során és az elemző munkában is Daniel Bertaux módszertani szemléletét alkalmaztam. (Bertaux 1981b, Bertaux 2001, Bertaux 2003) Ő ugyanis azt hangsúlyozza, hogy az egyén élettörténetén keresztül elsősorban az őt befogadó „mikrovilág” (*miliő*) működését és szabályrendszerit kell megértenünk. Nem elég tehát az egyéni élet főbb pontjait, történéseit, az egyén vélekedéseit bemutatni és értelmezni. Inkább úgy kell vizsgálni az elbeszélést, hogy az *adott társadalmi környezetbe ágyazva* mi történt az egyénnel. (Bertaux 2003, 39-51)

Vizsgálatom első időszakában, 2010 novemberében 14 élettörténelmi interjút készítettem. Az interjúk többsége a katasztrófa közvetlen károsultjaival készültek, viszont az ők sajátosságaiknak megértését segítette az az egy interjú, melyet egy Devecserben élő, közvetetten károsult személlyel vettem fel. 2013 augusztusában újabb 9 interjút készítettem – ismét egy közvetetten károsult személy megkérdezésével kiegészítve – majd novemberben további két interjút olyanokkal, akik elhagyták a várost a katasztrófa után. A vizsgálati anyag kiegészítéseként lehetőségem nyílt egy szociológus hallgatók részvételével szervezett kutatótáborban jelen lenni 2013 nyarán, amely során további 70 élettörténelmi interjút készítettek a hallgatók. Ezek felhasználására engedélyt kapva, ott tartottam szükségesnek

további szövegek beemelését az elemzésbe, ahol a saját interjúim alacsony száma miatt a bontakozó értelmezéseimet ez támogatta.

Az általam alkalmazott mintavételi eljárás a hólabda módszer volt, mivel a kutatás kezdetén – s a későbbiekben is – ismeretlen, vagy nehezen hozzáférhető volt a károsultak névsora. (Babbie 2003:206-207) A vizsgálat második szakaszában három 2010-es interjúalanyt sikerült újra megkeresnem, ez segítette a traumafeldolgozási folyamat hosszabb távú megfigyelését.

Dolgozatom elemző fejezeteiben egyrészt látens tartalomelemzéssel dolgoztam fel a szövegeket, másrészt szerkezeti elemzéssel. A látens tartalomelemzés esetében az interjúszövegek mélyén meghúzódó tartalom felderítése és megértése a cél. (Krippendorff 1995:22-59, Babbie 2003:357-358) A szerkezeti elemzéshez pedig Pataki Ferenc szempontjainak megfelelően az interjúszövegek szerkezetének koherenciáját, egységességét és terjedelmét tanulmányoztam. (Pataki 2001:309-357, 381-387)

Az elemző szakaszban az interjúk feldolgozása olyan módszerrel történt, amely egyszerre áll közel a *jelentés kondenzáció* (Kvale 2005:190-194), a *keresztsekciónális kategorikus indexálás* (Mason 2005:135-155) és az *oral history elemzés* (Bögre 2003, 2006:15-19, 2007, Kovács 1992:89-94) módszeréhez. Az általam alkalmazott elemzési eljárás célja az interjúszövegekben elmondottak interpretálása, egyrészt az interjúszövegek összehasonlításával – komparatív elemzésével –, másrészt a szakirodalmi ismeretek alapján keretbe helyezve azokat. Tulajdonképpen az interjúalanyok megéléseit értelmezem ezzel a módszerrel, de a kutató személyét sem vonhatjuk ki természetesen az elemzésből, mivel saját szemléletmódja tükröződik az elemzési témák kiválasztásában, a hangsúlyok megfogalmazásában. (Bertaux 2001:50)

Az induktív logikájú elemzés első lépéseként többször elolvastam az interjúszövegek (előbeszédhez szándékosan minél hasonlóbb) átiratát, s ezzel párhuzamosan a bennük felmerülő témákhoz kapcsolódó szakirodalmi forrásokat is elkezdtem áttekinteni. Az élettörténeti elbeszélésekben elkülönülő szövegrészeket (szekvenciákat) az azokat legjobban jellemző címszavakkal láttam el. Így kirajzolódott a szövegek szerkezeti váza. Ezután komparatív analízissel hasonlítottam össze, hogy a szövegek szerkezete és a felmerülő témák tartalma milyen mintázatot mutatnak.

Végül a szakirodalmi fogalomrendszer használatával igyekeztem interpretálni a kapott eredményeket.

Az interjúvázat kialakítása során összesen három főbb kérdést fogalmaztam meg, melyek csak akkor hangzottak el, ha az interjúalany magától nem tért ki rájuk. Az első kérdésben az élete katasztrófa előtti szakaszának összefoglalására kértem az interjúalanyt, a második kérdés arra vonatkozott, hogy maga a katasztrófa hogyan történt, azt hogy élte meg a megkérdezett, a harmadik pedig az azóta eltelt időre és a jövőre irányuló tervekre, kilátásokra, „megoldási stratégiákra”. Akikkel már másodszor készült interjú, azoktól azt kértem, hogy beszéljenek a katasztrófa óta eltelt időszakról. Az interjú elején az első két kérdésre adott válaszokat nem akartam további kérdésekkel tagolni, arra voltam kíváncsi, hogy a megkérdezett „mit fogott fel” a katasztrófából, mik voltak számára a legfontosabbak azzal kapcsolatban. A korábbi életszakaszra vonatkozóan, ehhez hasonlóan az érdekelt, hogy egy ilyen eseményt megélve, melyek azok a valóban lényeges pontok, amelyek még a katasztrófa történetének elmesélése mellett, képesek felszínre kerülni. A harmadik szakaszban rákérdeztem olyan további témákra, amelyek korábban megjelentek, de nem kerültek részletes kifejtésre. Az interjú esetenként olyan kérdésekkel egészítettem ki, melyek az egyén biográfiájának leírásához szükségesek: így a különböző életszakaszai során fontos családi és egyéb közösségi kapcsolatait, vélekedéseit, intézményi környezetét igyekeztem feltérképezni.

A kutatás eredményeinek értelmezéséhez több egyéb forrás is segítségemre volt a mélyinterjúkon kívül. E háttéranyagokat dolgozatom keretei között nem elemzem, azonban a megértést, a felmerülő problémák elmélyítését nagymértékben segítették. Ilyenek voltak: a terepen töltött önkéntes munka és a kutatás ideje alatt történő résztvevő megfigyelés és jegyzetelés, az ezek során többször megvalósult spontán interjúk segítőkkel és károsultakkal, két (2016. február 2-án és 5-én készített) szakértői interjú, a katasztrófát követően a helyszínen tevékenykedő önkéntes pszichológus szakemberekkel, az esetről szóló újságcikkek, sajtómegjelenések és dokumentumfilmek olvasása és megtekintése és a témában írt szociológia BA-s és MA-s szakdolgozatok témavezetői feladatainak ellátása.

3. A kutatás új eredményei

Az ismertetett elméleti háttér és módszertan alapján tehát arra a kérdésre szerettem volna választ kapni dolgozatomban, hogy *mely társadalmi kapcsolatformák, hogyan járulnak hozzá az egyén traumafeldolgozásához, egy olyan volumenű katasztrófát követően, mint a vörösiszap-ömlés?*

A vizsgálat során számos olyan új eredményre jutottam, melyek a vizsgált katasztrófához hasonló események során keletkező társadalmi következmények jobb megértését segíthetik. Eredményeim azonban nem csak a katasztrófa-szociológiai vizsgálatok területén hasznosíthatók. Mivel dolgozatom központi kérdése arra vonatkozott, hogy az egyéni traumafeldolgozást miként befolyásolja az egyén különféle közösségekbe való beágyazottsága, a 20. század közepe óta egyre fontosabbá váló traumakutatások területén is alkalmazható eredményekre jutottam. Konklúzióim között családszociológiai vonatkozásban is található fontos eredmények. Ezen kívül munkámmal szeretnék hozzájárulni az élettörténeti interjúk módszer alkalmazási területeinek szélesítéséhez, illetve – a ma erősen interdiszciplináris keretben tárgyalt – emlékezetkutatások köréhez is.

Az alábbi pontokban röviden összegzem a vizsgálat legfőbb eredményeit.

1. Első és egyben legfontosabb következtetésem az, hogy a családi kapcsolatok szerepe a legmeghatározóbb a traumafeldolgozás szempontjából. Amennyiben a család teljesen hiányzik, vagy súlyosan megromlott, azt látjuk, hogy más közösség nem tudja annak szerepét betölteni. Ez tulajdonképpen olyan komoly „másodlagos traumaként” hat, hogy az egyén benne ragad a „károsult-identitásban”. A kutatás során arra a folyamatra is látunk példát, hogy az ebből adódó problémák akár deviáns viselkedéshez is vezethetnek. Hasonlóan negatív hatással jár az is, ha a családban hiányzik a kommunikáció, így nincs lehetőség a kibeszélésre, s a feldolgozásra sem.
2. Második megállapításom szintén a családhoz kapcsolódik. Az extrém helyzetekben s az azt követő feldolgozási szakaszban, előtérbe kerülnek a klasszikus nemi és családi szerepek. Ez a házastársi és a szülő-gyermek viszonyban is megfigyelhető. E

szerepek nem tisztázott volta, felborulása – például, ha a gyermek válik a „gondoskodóvá” – rontja az egyén traumafeldolgozó képességét.

3. Lakóhely szempontjából, a Devecserben használt házba költözők tekinthetők „nyerteseknek”, mivel a korábbi szomszédi kapcsolatok fennmaradnak, megtartják érzelmi támogató erejüket, azonban az új szomszédságban is megélik már annak integráló szerepét.
4. Az otthonkötődést nehezíti a szegregált és nagyon egységes stílusú lakópark kialakítása. Ez nem csak térben határolja el a károsultakat Devecser többi lakójától, hanem eltérő kinézete (Makovecz házak alkotják) a katasztrófa eseményére vonatkozóan folyamatos emlékeztető szerepet (*lieu de mémoire*) is betölt. (Nora 1984) Az elkülönülést mélyíti, s a feldolgozást hátráltatja az is, hogy ezzel az ott élők is tulajdonképpen a *lieu de mémoire* részévé válnak.
5. Az is hátráltatja az otthonkötődés kialakulását a lakóparkban élőknel, hogy – helyi kulturális sajátosságokat figyelmen kívül hagyva – az oda költözők munkája nem kerülhetett bele semmilyen formában az épületekbe. Úgy tűnik, hogy a társadalmi integráció kialakulása és az otthonkötődés megerősödése szempontjából is jobb megoldás, ha egy régebben kialakult lakóközösségbe kerülnek be a károsult személyek.
6. A traumafeldolgozás jól látszik abban, hogy a katasztrófátörténet, az élettörténet egészébe jobban integrálódott.
7. A 2010-ben kirajzolódó „károsult-identitás” helyét sokaknál átveszi a „túlélő-identitás”. Ez is a traumafeldolgozás megindulásáról tanúskodik. Beigazolódik azonban Pintér (2014) állítása, miszerint a traumát átélő ember identitása a feldolgozás után is traumatizált marad, vagyis a trauma hozza létre az új, egészségesebb identitást is.
8. Az interjúkban kevésbé kapott szerepet a vallásos hit, azonban egyértelműen kiderül, hogy a spiritualitás valamilyen formájának megélése egy-egy döntéshelyzetben megerősítően hat és elősegíti

a feldolgozást. Ez megfigyelhető például a „túlélőszereppel” való azonosulásakor vagy a devecseri közösségből történő kiszakadás esetében.

9. A feldolgozás megindulásában mindenképpen komoly szerepe van az osztálytársadalmi szolidaritás megélésének, például a röviddel az izzapömlés után megjelenő önkéntes segítők jelenlétén keresztül.
10. Az egyéni traumafeldolgozást leghatékonyabban azok a mentális, magyarázó keretek segítik, melyek a társadalmi emlékezet részeként kerülnek az egyén birtokába. A kollektív traumák reprezentációjának alkalmazása az egyéni trauma értelmezéséhez és kibeszéléséhez, sikeres feldolgozási stratégiát eredményez.
11. A károsultak bevonása segítő jellegű feladatokba – tehát a segítő szerepét magukra öltve – segíti a feldolgozást. Ennek háttérében az áll, hogy míg a saját élethelyzetüket nem áll módjukban rendezni, „uralni” – ezáltal alacsony a hasznosságélménye a károsult személyeknek –, itt a képtelenségeik helyett, a képességeik válnak hangsúlyossá.
12. 2013-ban egymással párhuzamosan megfigyelhető a Devecserben használt házba költözők elbeszéléseiben a lakóközösség tagjaival való kapcsolat pozitív értékelése, mely növeli a szubjektív jólétet, és az egész városra jellemző kapcsolati romlás, mely kisebb mértékben, de csökkenti azt.
13. Míg 2010-ben a lakóközösség széthullása jelenik meg, mint közösségvesztés-élmény, 2013-ra ez a teljes település szintjén átélt széthúzás élményébe vált át. Az utóbbinak az első adhatott alapot, amely az idő előrehaladtával, a helyi kisközösségek hiánya (alacsony számú jelenléte) miatt elmélyült problémává vált. Ez gátolhatja a kollektív trauma feldolgozásának megindulását. Összességében három dimenzió mentén vehetők észre társadalmi szakadékok: 1) károsult – nem károsult, 2) roma – nem roma, 3) károsult – károsult. Ezeket elsősorban az anyagi okokból kialakult irigység, rivalizálás, illetve a kulturális különbségek tartják fent.

14. Az egyéni és a kollektív traumafeldolgozást is súlyosbítja a bocsánatkérés hiánya. Annak megtörténésevel, elkezdődhetne az eset beépülése a társadalmi emlékezetbe.

4. Abstract

In my thesis I am analyzing the social effects of the red sludge disaster which happened on 4th October 2010 in the area of Devecser city. The research was done with the life-story interview method in two data gathering periods. The first period was between November 12 and 27, 2010, the second between August 22 and November 13, 2013. Based on the interviews with the aggrieved people of the red sludge disaster, I am using a comparative analysis with regard to the individual trauma coping to present the changes which took place in the three years after the disaster.

During the structural and contextual analysis of the interviews, I am looking for the answer to the following question: *How do the different social relationships contribute to the individual trauma coping after a disaster of such a magnitude as the red sludge flow?*

I consider the most important result of my research the fact that the family appears as the primary community with regard to the success of the individual trauma coping. The development of the renewed home attachment was considerably helped by moving into an already functional neighborhood, therefore the aggrieved people who bought used houses in Devecser have the strongest attachment to their new living quarter, which helps them to cope the incident too. The people who chose to live in the newly built subdivision miss the stable neighborhood community, and the coping of the trauma is set back by the fact that we can consider both the new subdivision and the memorial park as a *lieu de mémoire*.

The raptures that can be observed in the local community of the whole city are making the individual and collective trauma coping even harder. These can be interpreted on three levels: between 1) aggrieved – not aggrieved, 2) gipsy – not gipsy, 3) aggrieved – aggrieved inhabitants.

As a summary it can be said that the individual coping is strongly set back by the loneliness, lack of communication and the loss of community (on different levels), but on the other hand it is assisted by the experience of integration. This was supported by the experience of the huge social alliance created by the presence of the civil volunteers after the disaster, by being in an intact neighborhood and, most important of all, the proper family background.

5. A témában végzett publikációs tevékenység

Folyóiratban és kötetben megjelent tanulmányok

2014 – 2015

Luxné Prehoda Anna: Hol van az otthon? Egy katasztrófa emlékezete.
In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): Hely, identitás, emlékezet. L'Harmattan, Budapest, 2015. p. 139-163.

Luxné Prehoda Anna: "Megoldódott, megoldottuk, megoldották". A 2010-es vörösiszap-katasztrófa utáni helykeresés egy élettörténet alapján. In: Örkény Antal (szerk.): Kötő-jelek 2014. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Évkönyve, 2014 [Elektronikus dokumentum], ELTE TáTK, 2014 (2015). p. 46-64.

2013

Luxné Prehoda Anna: Női emlékezet és trauma. Visszaemlékezések a 2010. október 4-i vörösiszap-katasztrófára. In: Karlovitz Tibor János (szerk.): Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején. International Research Institute s.r.o., Komárno, 2013. p. 154-162.

2011

Prehoda Anna: A női emlékezet és a trauma. A devecseri vörösiszap-katasztrófa szociológiai vizsgálatának egy lehetősége. In: Embertárs, 2011/3. p. 258-265.

Recenziók

2013

Prehoda Anna: Traumáink feldolgozása: közösen. In: Valóság, 2013/4. p. 113-116. (recenzió)

2012

Prehoda Anna: Történelmi traumáink feldolgozása – ha sikerül utolérni magunkat! In: Bécsi Napló, 33. évf. 6. sz. p. 12. (recenzió)

Hivatkozott irodalom

Assmann, J. (1999): A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Atkinson, R. (1998): The Life Story Interview. Qualitative Research Methods Series 44. Sage Publications, Newbury Park, London, New Delhi.

Babbie, E. (2003): A társadalomtudományi munka gyakorlata. Balassi Kiadó, Budapest.

Bar-On, D. (1999): The Indescribable and the Undiscussable: Reconstructing Human Discourse after Trauma. Central European University Press, Budapest.

Beck, U. (2003): A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság Századvég Kiadó.

Beck, U. (2013): Why 'Class' is Too Soft a Category to Capture the Explosiveness of Social Inequality at the Beginning of the Twenty-first Century. In: The British Journal of Sociology 64. évf., 1. sz. (2013), p. 63-74.

Berger, R. J. – Quinney, R. (szerk. 2005): Storytelling Sociology: Narrative as Social Inquiry. Lynne Rienner Publishers, Boulder, London.

Bertaux, D. (2001): A szociológia mint írás. In: Szociológiai Figyelő, 5. évf., 1-2. sz. (2001), p. 43-52.

Bertaux, D. (1981): From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice. In: Bertaux, D. (szerk. 1981): Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences. Sage Publications, Beverly Hills, London. p. 29-45.

Bertaux, D. (1981): Introduction. In: Bertaux, D. (szerk. 1981): *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*. Sage Publications, Beverly Hills, London. p. 5-15.

Bertaux, D. (2003): The Usefulness of Life Stories for a Realist and Meaningful Sociology. In: Humphrey, R. et al. (szerk. 2003): *Biographical Research in Eastern Europe. Altered Lives and Broken Biographies*. Ashgate, Hampshire-Burlington.

Bögre Zs. (2006): *Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Ráció Kiadó, Budapest.

Bögre Zs. (2003): Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. Feldolgozási javaslat és illusztráció. In: *Szociológiai Szemle*, 1. sz. (2003) p. 155-168.

Bögre Zs. (2007): Tények és/vagy konstrukciók? URL: http://www.mult-kor.hu/20070816_tenyek_esvagy_konstrukciok (Letöltés ideje: 2016. 04. 01.)

Conway, M. A. – Pleydell-Pearce, C. W. (2000): The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System. In: *Psychological Review* 2000, 107. évf.. 2. sz., (2000) p. 261-288.

Denzin, N. K. (1989): *Interpretative Biography. Qualitative Research Methods Series 17*. Sage Publications, Newbury Park, London, New Delhi.

Erdei F. (1971): A Nagy Tiszai Árvíz 1970-ben. In: *Valóság* 14. évf. 1. sz. (1971), p. 11-15.

Erikson, K. T. (1976): *Everything in Its Path: destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. Simon and Schuster Inc., New York.

Faragó T. (1999): Az 1838. évi árvíz a Szentendrei-sziget falvaiban. In: Faragó T. (szerk. 1999): *Tér és idő - család és történelem: társadalomtörténeti tanulmányok: 1976-1992*. Bíbor Kiadó, Miskolc. p. 89-136.

Ferencz Z. (2012): Az árvízi kockázatok társadalmi hatásainak mérhetősége [Elektronikus dokumentum]: doktori tézisek. In: socio.hu [Elektronikus dokumentum] 2. évf. 2. sz. (2012), p. 37-46. http://www.socio.hu/uploads/files/2012_2/ferencz.pdf (Letöltés ideje: 2016.03.31.)

Fritz, C. E. (1961): Disaster. In: Merton, R. – Nibset, R. (szerk. 1961): Contemporary Social Problems. Harcourt, New York. p. 651-694.

Heller Á. (2006): Trauma. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

Kovács A. (1992): Szóról szóra. In: BUKSZ, 4. évf., 1. sz. (1992) p. 88-94.

Krippendorff, K. (1995): A tartalomelemzés módszertanának alapjai. Balassi Kiadó, Budapest.

Kvale, S. (2005): Az interjú: Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba. József Műhely Kiadó, Budapest.

Mason, J. (2005): A kvalitatív kutatás. József Műhely Kiadó, Budapest.

Niedermüller P. (1988): Élettörténet és életrajzi elbeszélés. In: Ethnographia 99. évf., 3-4. sz. (1988) p. 376-389.

Nora, Pierre (1984): Emlékezet és történelem között. (Ford. K. Horváth Zsolt: 1999) In: Aetas, 3. sz. (1984) http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm (Letöltés ideje: 2014. január 23.)

Oliver-Smith, A. (1998): Global Challenges and the Definition of Disaster. In: Quarantelli (szerk. 1998) What is a Disaster? A Dozen Perspectives on the Question. Routledge, New York. p. 177-195.

Pászka I. (2007): Narratív történetformák. Belvedere Meridionale, Szeged.

- Pataki F. (2001): Élettörténet és identitás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Perry, R. W. (2007): What Is a Disaster? In: Rodríguez, H. et al. (szerk. 2007): Handbook of Disaster Research. Springer, New York. p. 1-15.
- Pető Cs. – Szekeres A. (2006): A katasztrófapszichológia lehetőségei és első tapasztalatai Magyarországon. In: Magyar Pszichológiai Szemle, 1. sz. (2006) p. 155-168.
- Pintér J. N. (2014): A nem múltó jelen: trauma és nosztalgia. L'Harmattan, Budapest.
- Rosenthal, G. (2013): A történetmesélés gyógyító hatása. In: Bodor P. (szerk. 2013): Szavak, képek, jelentés: kvalitatív kutatási olvasókönyv. L'Harmattan, Budapest. 228-248.
- Rozgonyi T. et al. (szerk. 2000): A tiszai árvíz: vélemények, kockázatok, stratégiák. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.
- Rubin, D. C. (szerk. 1986): Autobiographical memory. Cambridge University Press, Cambridge, New York etc.
- Tengelyi L. (1998): Élettörténet és sorseseemény. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Thomas, W. I. – Znaniecki, F. (2002): A lengyel paraszt Európában és Amerikában. 6 köt. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Weber, M. (1995): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Weber, M. (1987): Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.